

Зміни соціального статусу сільських мігрантів у Харкові в другій половині ХХ ст.

Иванов Станіслав. **Зміни соціального статусу сільських мігрантів у Харкові в другій половині ХХ ст.** На основі аналізу статистичних джерел, анкетних даних і інтерв'ю з особами, якими у різні повоєнні роки приїхали до Харкова, простежуються етапи соціальної і психологічної адаптації мігрантів з села до умов життя у великому місті, показано зміни соціального статусу.

Ключові слова: міграція, адаптація, соціальний статус.

Иванов Станіслав. **Изменение социального статуса сельских мигрантов в Харькове во второй половине ХХ века.** На основе анализа статистических источников, анкетных данных и интервью с лицами, которые в разные послевоенные годы приехали в Харьков, прослеживаются этапы социальной и психологической адаптации мигрантов из села к условиям жизни в большом городе, показаны изменения их социального статуса.

Ключевые слова: миграция, адаптация, социальный статус.

Ivanov Stanislav. **Changing of rural migrants' social status in Kharkov in the second half of the XX-th century.** On the basis of analysis of statistical sources, biographical data and interviews with those, who in different post-war years came to Kharkiv, the stages of migrants' social and psychological adaptation from the village to the big city life are traced, the changes in their social status are shown.

Keywords: migration, adaptation, social status.

Друга половина ХХ ст. позначилася швидким демографічним зростанням міського населення, що значно вплинуло на економічне життя, трансформацію соціальної структури, демографічну ситуацію та етнічний склад населення міста. Дана проблема привертала увагу багатьох дослідників: істориків, демографів, економістів, соціологів, географів тощо.

Проте не всі сторони міграційних процесів достатньою мірою висвітлені в літературі. У сучасній українській історіографії бракує ґрунтовних праць з соціальної історії радянського періоду.

Роль міграції у трансформації демографічного соціального та економічного розвитку Харкова у другій половині ХХ ст., в тій чи іншій мірі, розглянута в роботах М.В. Курмана і І.В. Лебединського [7], А.В. Білого [1], В.І. Товкуна [13], Повоєнна Україна: Нариси соціальної історії [10] тощо.

Основним джерелом для дослідження питань проблеми є фонди Державного архіву Харківської області, проведені автором анкетування та інтерв'ю з особами, котрі в різні повоєнні роки, переїхали до Харкова. Ці матеріали містять важливі дані про становище мігрантів з села в місто, дають змогу простежити етапи соціальної та психологічної адаптації мігрантів до умов життя у місті та зміну їх соціального статусу.

В даній статті на основі комплексного аналізу здобутків вітчизняної історіографії, матеріалів інтерв'ю з вихідцями з сіл, анкетних даних, опублікованих документальних джерел висвітлюється соціально-психологічна адаптація сільських мігрантів та зміни їх соціального статусу.

Відхід значної частини сільської молоді до Харкова обумовлювався складними умовами життя в селі, обмеженим вибором місця роботи, незадовільними культурно-побутовими умовами, відсутністю перспектив для молоді, бажанням отримати вищу чи середню спеціальну освіту, покращити своє матеріальне становище тощо.

Для мігрантів із села переїзд до Харкова – великого промислового, наукового і культурного центру України сприяв більш повній реалізації їх здібностей, всебічному розвитку особистості. Пристосовуючись до міської культури і нового стилю життя, мігранти з села поступово досягали культурного рівня мешканців міста й успіхів у соціально-професійному просуванні. Велике значення мали рівень освіти, професійні якості. Чимало приїжджих із села на роботу здобували освіту у вечірніх школах, середніх та

вищих навчальних закладах, що сприяло їхньому зростанню. Як правило, середня спеціальна освіта забезпечувала посаду майстра, вища спеціальна – інженера.

На думку оповідачів, протягом 2–3 років після закінчення інституту можна було вже досягти певних успіхів у службовому просуванні. Училище чи технікум таких можливостей не надавали. Навіть після їх закінчення не виключалася можливість працевлаштування на деякий час різноробочими. На думку мігрантів, для службового зростання "необхідно мати освіту, кваліфікацію... Кожна людина, яка має достатньо розуму і бажання, завжди себе реалізує" [4].

Серед вихідців із села багато відомих харків'ян, які своєю працею, своїм талантом приносять Харкову визнання та успіх, – це керівники різних підприємств, установ, організацій, славетні діячі науки, освіти, культури та охорони здоров'я.

Наприклад, уродженець села Руська Лозова Харківської області В.Ф. Без'язичний трудову діяльність почав з 17 років учнем слюсаря Харківського машинобудівного заводу ім. Ф.Е. Дзержинського. Після служби в лавах Радянської армії з 1976 р. працював в інституті інженерно-технічних проблем, у 1983 р. закінчив інженерно-будівельний інститут, працював в інституті "Укргіпренергопром", де пройшов шлях від техника до начальника відділу автоматизованого виробництва. Двічі обирався депутатом Червонозаводської районної ради Харкова, був депутатом Харківської міської ради. З червня 2001 р. – начальник управління паливно-енергетичного комплексу Харківської області [14, с. 18].

Трудовий шлях від слюсаря-механіка до головного інженера заводу "Ремхладомонтаж" пройшов А.Л. Дуленко, який народився в селі Андріївка Харківської області. Після закінчення в 1980 р. Харківського державного університету працював заступником генерального директора об'єднання "Укрекогеобуд". З 2002 р. займає посаду начальника Головного управління

економіки та ринкових відносин Харківської обласної державної адміністрації [2, арк. 16].

Подібний життєвий шлях проходив і Л.В. Лисак, уродженець Золочівського району Харківської області. Починав на ТЕЦ робітником, машиністом, потім став начальником зміни, начальником ТЕЦ-4 [2, арк. 11].

Головний архітектор Харкова у 1990-х роках, а з 2001 р. – головний архітектор Харківської області, професор Ю.М. Шкловський народився в селі Нова Водолага Харківської області. З 2009 р. – ректор Харківського державного технічного університету будівництва та архітектури [14, с. 45]. Трудовий шлях від старшого майстра до генерального директора заводу ім. В.О. Малишева пройшов Г.Д. Гриценко, який народився в одному з сіл на Полтавщині [2, арк. 15].

Подібних прикладів у Харкові було чимало в кожній галузі народного господарства, освіти, охороні здоров'я, культурі.

Відомою в галузі охорони здоров'я не лише на Харківщині, а й далеко за її межами була Любов Трохимівна Мала, академік Академії медичних наук, Герой соціалістичної праці. Народилася в с. Копани Оріхівського району Запорізької області, пройшла шлях від санітарного лікаря до академіка. Заснувала Центр кардіології в Харкові.

Не менш відомою особою був соліст театру опери і балету ім. М. Лисенка в Харкові, народний артист СРСР Микола Федорович Манойло, який народився на Харківщині в с. Манили Валківського району. У 1943 р. він працював трактористом у Валківській МТС, а з 1944 р. служив в армії, в ансамблі пісні і танцю. Після служби в армії М.Ф. Манойло був зарахований студентом Харківської державної консерваторії, яку закінчив у 1960 р. Як талановитого співака його ще студентом запросили до Харківського державного театру опери та балету ім. Лисенка, де він довгий час працював актором. У 1967 р. йому присвоєно звання заслуженого артиста УРСР, а в 1971 р. – народного артиста УРСР [2, арк. 14].

З села Броварки Кринківського району Полтавської області приїхав до Харкова у 1945 р. І.Г. Цесаренко, поступив на роботу на завод ім. Малишева. В 1946 р. його направили на навчання до Харківської юридичної школи, після закінчення якої він одержав призначення на роботу в органи прокуратури. Працював помічником прокурора Харківського району, прокурором карно-судового відділу обласної прокуратури, прокурором Комінтернівського району. Виконання службових обов'язків поєднував з навчанням у Харківському юридичному інституті, який закінчив у 1949 р. З 1968 р. працював прокурором Харківської області [2, арк. 41].

Отже, переселення з сільської місцевості до Харкова обумовлювало перехід мігранта з однієї соціальної групи до іншої, змінювало багато складових частин і ознак його соціального становища. Міграція сприяла більш повній реалізації його здібностей щодо соціально-професійного просування.

У радянські часи для службового зростання велику роль відігравало членство в КПРС. Перевага при висуванні претендента на вищу посаду за рівних умов надавалася члену партії. Більшість мігрантів зазначають, що робітнича молодь із села охоче вступала в партію, щоб швидше просуватися в своєму службовому зростанні. Кількість анкет для вступу в партію для працівників вузів обмежувалася. "... У парткомі була встановлена черга бажаючих вступити у партію, приходилося чекати анкети для вступу 5-10 років" [5].

Для дослідження змін соціального статусу сільських мігрантів ми обрали досить специфічну категорію – кандидатів у депутати Харківської обласної Ради депутатів трудящих, які прибули до Харкова з сіл Українських областей та близького зарубіжжя протягом 1943–1989 рр., асимілювалися у новому для них міському середовищі і, врешті-решт, обійняли депутатську посаду. Всього досліджено 176 осіб [3].

Переважає більшість мігрантів прибула до Харкова з українських областей. Власне кажучи, Харків завжди відрізнявся привабливістю як місто

для обрання місця постійного проживання. Він був одним із найбільш промислово розвинених міст України. До того ж, місто давало широкі можливості для отримання освіти різного рівня і вподобань, можливості для службового зростання. Загалом міграція, як у СРСР в цілому, так і в Україні як складовій частині Радянського Союзу в 1950–1980-х рр. являла собою один із наймасовіших соціальних процесів. Концентрація діяльності в містах забезпечувала підвищення ефективності виробництва, розвиток галузі послуг і культурної діяльності, таким чином слугуючи основою урбанізації і головною передумовою міграції, визначаючи її масштаби і напрями, що свідчить про те, що урбанізація і міграція – два взаємопов'язаних і нерозривних процеси.

Слід відзначити, що друга половина досліджуваного періоду характеризується поступальним скороченням кількості сільського населення і зростанням чисельності мешканців міст. "Місто давало мігранту нові можливості, приваблювало ширшим за сільський вибором місця роботи, розвиненою інфраструктурою, розмаїтим культурним життям" [6].

Не можна не враховувати суб'єктивні причини міграції. Потреба в зміні місця проживання в переважній більшості з'являється в осіб з гіршими умовами життя, що склалися в силу їхнього соціального становища, з одного боку, та соціально-економічними умовами життя, притаманними тій чи іншій території, – з іншого. Загалом, невдоволення умовами життя сприяє прагненню до переїзду, формує рішення змінити місце проживання.

Перед сільськими мігрантами стояла складна проблема адаптації до міського життя, яка проходила на соціальному та психологічному рівнях. Цей процес є досить складним, і кожна особа має індивідуальні особливості. Проте більшості мігрантів вдавалося знайти шлях до самореалізації в місті й отримати високу посаду і шановане суспільне становище.

Отже, зі 176 мігрантів з села – кандидатів у депутати Харківської обласної Ради депутатів трудящих переважна більшість (123 особи, або 70%) були вихідцями з сільської місцевості українських областей. Серед них 72

особи – уродженці сіл Харківщини, 11 – Сумщини, 9 – Полтавщини [3, арк.12].

Розділивши мігрантів на групи за роками прибуття до Харкова, стає помітною наступна тенденція. За період з вересня 1943 р. по 1949 р. до Харкова прибула 31 особа, з них 24 – із сіл областей України, 7 – із Росії. Протягом 1950–1959 рр. всього прибуло 35 осіб, із них 25 чол. – мешканці сіл України, 10 чол. – Росії. Найбільше прибулих до Харкова було у 1960–1969 рр., всього – 41 чол. майбутніх депутатів. Наступним за чисельністю приїжджих (30 осіб) став період 1970–1979 рр., а найменша їх кількість прибула до міста в 1980-ті рр. (лише 3 особи). Якщо розглядати розподіл мігрантів із сільської місцевості Харківщини, то наведена тенденція і в даній ситуації справедлива: 1960-ті рр. були найбільш "плідними" в плані зміни місця проживання [3, арк. 24].

Серед мігрантів із сільської місцевості Росії, яких було 50 осіб, більшість була вихідцями з Білгородської (24 особи) і Курської (9 осіб) областей. І знову ж, більша їх частина приїхала до Харкова в 1960–1969 рр. – 11 осіб, 11 емігрантів з Росії прибули протягом 1970-х рр.

Білорусія була батьківщиною двох депутатів Харківської обласної Ради депутатів трудящих, причому обидва прибули до міста в 1960-х рр. із Брестської і Могильовської областей.

Розглядаючи рівень освіти та її місце отримання мігрантами з сільської місцевості – майбутніми депутатами, спостерігаємо, що в Харкові більшість із них отримали середню спеціальну освіту – 62 особи, вищу – 36 осіб і 18 чоловік закінчили тут технікуми. Так, серед мігрантів з українських областей 26 осіб закінчили середню школу поза межами міста, 7 – у Харкові, середню спеціальну освіту 47 із них вже здобували в Харкові, тут же закінчили технікуми дев'ятеро і 26 осіб з-поміж них отримали диплом про вищу освіту. Серед мігрантів із сіл Харківщини 25 осіб закінчили в Харкові середню школу, 32 – отримали середню спеціальну освіту, 4 отримали диплом про закінчення технікуму і 11 осіб – про здобуття вищої освіти.

Щодо мігрантів з Росії, то найбільша їхня кількість отримала освіту в Харківських ПТУ, ФЗУ і РУ – 15 осіб і 10 – у харківських вищих навчальних закладах [3, арк.27].

Щодо соціального статусу мігрантів і місця роботи майбутніх депутатів, то зазначимо, що серед вихідців з українських областей їх переважна більшість – 72 особи – працювала на заводах, 13 – на фабриках, 8 осіб працювали в школах, вищих навчальних закладах та науково-дослідних установах, 11 – на будівництві, 8 осіб – в галузі видавництва і поштового обслуговування, п'ятеро знайшли роботу в органах юстиції, ще п'ятеро – в галузі автотранспорту і залізниці і, навіть, один майбутній депутат працював у театрі [3, арк.18].

Вихідці з сільської місцевості Харківщини і Сумщини у більшості працювали на заводах, фабриках і будівництві.

Серед мігрантів з Росії також переважали працівники заводів (27 осіб) і фабрик (7 осіб). Більшість складають мігранти з Білгородської області, 11 осіб з-поміж яких працювали теж на заводах і п'ятеро – на фабриках [3, арк.21].

Очевидно, що провідним місцем роботи сільського мігранта був завод, фабрика і будівництво.

Таким чином, розглянувши структуру кандидатів у депутати Харківської обласної Ради депутатів трудящих – мігрантів із сільської місцевості, очевидно, що більшість із них були вихідцями з України, переважно з Харківської, Сумської і Полтавської областей, що пояснюється їхньою близькістю і спорідненістю. Серед інших країн за кількістю мігрантів в даному випадку виступає Росія.

Широка мережа навчальних закладів Харкова дала змогу більшості з них отримати середню спеціальну та вищу освіту, що вплинуло на зміну соціального статусу мігрантів із села.

Особливо помітні зміни в становищі сільських мігрантів у галузі освіти та науки. Тисячі з них стали видатними вчителями, науковцями, які присвятили своє життя цій справі.

Звичайно, зібрати і проаналізувати матеріали про всіх сільських мешканців, які приїхали в досліджуваний період до Харкова на навчання і досягли певних успіхів, – справа занадто складна. Проте вже більше десяти років у Харківському гуманітарному університеті "Народна українська академія" проводиться цілеспрямована робота над темою "Освіта на Харківщині в особах", в якій розповідається про династії серед учителів і викладачів вищої школи, яких на Харківщині особливо багато.

Наприклад, А.П. Огієнко народився в 1921 р. у с. Вільшани Харківської області. Після війни закінчив автошляховий інститут, був викладачем, захистив кандидатську дисертацію [8, с. 8]. З.І. Огієнко (Хворостенко), 1923 року народження, уродженка с. Березівка Золочівського району Харківської області. Вчитель англійської мови в гідрометеорологічному технікумі [8, с. 7]. Нелегкий шлях свого становлення пройшов В.Ф. Гайдамака, 1921 р. н., уродженець с. Остапівка Варвинського району Чернігівської області. Після визволення Харкова з 1943 р. працював на заводі "Серп і молот". У 1947 р. закінчив ХПІ, потім – аспірантуру, захистив кандидатську дисертацію [8, с. 85].

Із села Ямаші Червоно-Четайського району Чуваської АРСР у 60-х роках приїхала до Харкова Лаптева Л.А., 1924 р. н. Працювала вчителем російської мови і літератури в школах № 3 та № 156 міста Харкова. З 1987 р. – вчитель вищої категорії, Заслужений вчитель України, "Відмінник народної освіти" [8, с. 273].

Відзначимо, що переважна більшість учителів, які приїхали в різні повоєнні роки з сільської місцевості до Харкова, – з Харківської області, значно менше представників інших областей України.

Про службове зростання мігрантів із села свідчить і те, що багато з них обіймали посади завучів, директорів шкіл. Серед них найбільш відомі:

О.Г. Гряник (СЗОШ № 62), Т.А. Кучеренко (гімназія № 178 "Освіта"), Ю.В. Черненко (ЗНЗ № 131), О.А. Бендюк (ХЗОШ № 78), С.П. Проценко (ХСШ № 11), Л.І. Радченко (інтернат для сліпих дітей) та багато інших [11].

Відомо, що інтелект людини формується освітою, а лідером в освіті виступає вища школа. Мешканці сільської місцевості, які приїхали до Харкова, мали можливість отримати вищу освіту і досягли великих успіхів на освітянській ниві.

Особливу категорію викладачів вищих навчальних закладів складають професори, без яких неможливо уявити вищий навчальний заклад, оскільки саме вони уособлюють науку й високий фаховий рівень. Серед них багато таких, що увійшли в історію науки, до різноманітних довідників та підручників із відповідних галузей наук. Як викладачі вони прагнуть не лише дати студентам знання, а й допомагають їм засвоїти критичний спосіб мислення, сприяють їх моральному зростанню, пробуджують потяг до високих ідеалів. Серед них багато вихідців із села.

Наприклад, у Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна за штатним розписом працювало понад 200 докторів наук, професорів і понад 100 професорів-сумісників. Це найбільш високий показник серед вищих навчальних закладів Харкова [9, с. 4]. Аналіз біографічних даних професорів, які працюють в університеті, свідчить, що з 357 осіб 254, або 70%, – це вихідці з сільської місцевості. Серед них академіки та члени-кореспонденти НАН України, заслужені працівники освіти України та заслужені професори університету [9, с. 358-359].

Так, із 13 академіків НАН України 7 чол., або 54%, народилися в селі, переважно Харківської та Полтавської областей. Зокрема, академік НАН України, доктор фізико-математичних наук, професор, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки В.М. Ажажа уродженець села Великі Сорочинці Миргородського району Полтавської області. Він є автором понад 500 наукових публікацій [9, с. 10].

У селі Бодаква Полтавської області народився доктор фізико-математичних наук, професор, академік НАН України В.С. Дейнека, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, заслужений діяч науки і техніки України. Автор понад 300 наукових праць [9, с. 87].

Непростий шлях від студента до члена-кореспондента НАН України, доктора фізико-математичних наук, професора, проректора з наукової роботи Харківського університету (з 1967 р.) пройшов І.І. Залюбовський, який народився в селі Бутенки Кобеляцького району Полтавської області. Він заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державних премій України, почесний громадянин Харкова. Автор понад 430 публікацій. Підготував 37 кандидатів та 13 докторів наук [9, с. 117].

У сільській місцевості Харківщини народився член-кореспондент НАН України М.О. Азаренков (с. Муравлівка Нововодолазького району). М.О. Азаренков – відмінник освіти, заслужений діяч науки і техніки України, заслужений професор університету, проректор з навчальної та інноваційної діяльності. Автор понад 400 наукових праць [9, с. 11].

Із 16 членів-кореспондентів НАН України, які працюють в університеті, 6 чол., або 37%, вихідці із села, а серед 45 чол. заслужених професорів університету 13 чол., або 29%, також із сільської місцевості, переважно з Харківської та Полтавської областей [9, с. 358-359].

Важливим показником зміни соціального статусу та службового зростання сільських мігрантів у Харкові є те, що отримавши вищу освіту і досягнувши значних успіхів в освітянській справі й науковій діяльності, найкращі з них були удостоєні великої честі – очолити вищі навчальні заклади в Харкові.

Аналіз біографічних даних 84 ректорів харківських вищих навчальних закладів, які працювали в період 1943–1990-х рр., свідчить, що 49 із них, або 58%, – вихідці з сільської місцевості. В деяких ВНЗ їх кількість складає біля 89% від загальної. Найбільше ректорів, які приїхали до Харкова з сільської місцевості, в Харківській державній зооветеринарній академії (89%), що

можна пояснити фаховою близькістю до села. Недостатня забезпеченість сільської місцевості медичними спеціалістами спонукала мігрантів із села спрямовувати свої зусилля на отримання освіти з медицини і досягнення високого фахового рівня. Свідченням цього є те, що понад 80% ректорів медичного університету були вихідцями з сільської місцевості [12, с. 206, 334].

Звертає на себе увагу той факт, що з 6 ректорів університету мистецтв ім. І.П. Котляревського 5 – із сільської місцевості [12, с. 370]. Можна припустити, що таке становище було результатом того, що в сільській місцевості молодь не мала можливості для розкриття й реалізації своїх мистецьких здібностей, а тяжіння до високої культури було великим. Приїхавши до Харкова, вони отримували фахову освіту і з часом досягали значних успіхів у різних галузях мистецтва, очолювали кафедри та ВНЗ міста.

Відзначимо, що окрім згаданих вище ВНЗ, у переважній їх більшості понад 50% ректорів були також вихідцями з села. Зокрема, в Державній академії культури вони становили 75%, у Державному педагогічному університеті ім. Г.С. Сковороди – 62%, у Національній юридичній академії України ім. Ярослава Мудрого – 60% [12, с. 656]. Зазначимо, що найбільше ректорів із сіл Харківської (7 чол.), Полтавської (6 чол.) та Сумської (5 чол.) областей. Проте є представники з Донецької, Чернігівської, Кіровоградської, Луганської, Львівської та інших областей України, а також деяких областей Російської Федерації – Білгородської, Воронежської, Орловської та інших.

Отже, приїхавши до Харкова, сільські мігранти намагалися максимально використати можливості, що надавало велике місто в промисловому виробництві, освіті, культурі, охороні здоров'я, в реалізації їх здібностей, всебічному розвитку особистості. Все це сприяло їх службовому зростанню й впливало на зміну соціального статусу.

Література

1. *Белый, А. В.* Некоторые проблемы развития малых и средних городов Харьковской области / А. В. Белый, В. П. Благов, Л. Г. Панасенко // Вестник Харьковского университета. – 1975. – № 120: Геология и география. – Вып. 6. – С. 105–110.
2. Державний архів Харківської області Ф.Р-3858 Харківський облвиконком. – Оп. 13.
3. ДАХО. – Ф.Р. 3858. – Оп. 13. – спр. 704, 688. – Оп. 14. – Спр. 1544, 2318.
4. Інтерв'ю з Олександром Носатенком, 1939 р. н., с. Полкова Микитівка Богодухівського р-ну Харків. обл., до Харкова приїхав у 1960 р. Зап. 20.04.2008 р.
5. Інтерв'ю з Тамарою Зибіною (Яценко), 1951 р.н., с. Шенегрїївка Зеньківського р-ну Полтавської обл., до Харкова приїхала в 1968 р. Зап. 19.04.2008 р.
6. Інтерв'ю з Ніною Качаловою, 1940 р.н., с. Олексіївка Харківської обл., до Харкова приїхала в 1955 р. Зап. 14.08.2008 р.
7. *Курман, М. В.* Население большого социалистического города / М. В. Курман, И. В. Лебединский. – М.: Статистика, 1968. – 200 с.
8. На алтарь призвания: очерки о пед. династиях Харьковщины / [авт. кол.: В. Р. Антонова и др.; под ред. Е. В. Астаховой]. – Х., 2010.
9. Професори Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна: довід. – Х., 2009.
10. Повоєнна Україна: Нариси соціальної історії. Частина 1, 2 [гол. ред. В.А. Смолій]. – К., 2010.
11. Результати анкетування та інтерв'ю випускників Харківського університету, що навчались на історичному факультеті у 1960–1989 рр., проведених С. Ю. Івановим 19.04.2008, Харків: 390 анкет та інтерв'ю.

12. Служение отечеству и долгу: Очерки о жизни и деятельности ректоров Харьковских вузов (1805–2004 гг.) / под ред. В. И. Астаховой. – Х., 2004.
13. Товкун, В. І. Особливості міграції населення Української РСР у 1959–1963 рр. / В. І. Товкун // Український історичний журнал. – 1966. – № 4. – С. 49–56.
14. Харків – 350. Історія, сучасність, стратегія розвитку: іст.-етногр. огляд / [заг. ред. акад. АЕН України В. Н. Майорченко]. – Х., 2004.